

Київський національний торговельно-економічний університет
Кафедра міжнародного приватного, комерційного та цивільного права

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

ДОКАЗИ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСІ

студента 2 курсу 6 м групи
спеціальності 081 «Право»
спеціалізації
«Комерційне право»

_____ Ларіна Микити Дмитровича

Науковий керівник
к.ю.н., доцент

_____ Гільченко Ганна Олександрівна

Гарант освітньої програми,
д.ю.н, доцент

_____ Мазаракі Наталія Анатоліївна

Київ 2019

З М І С Т

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 Поняття доказів у господарському процесі	
1.1. Поняття доказів та їх місце в процесі розгляду господарських спорів.....	6
1.2. Особливості класифікації доказів у господарському процесі.....	14
РОЗДІЛ 2 Характеристика окремих видів доказів у господарському процесі	
2.1. Інститут електронних доказів у господарському процесі.....	20
2.2. Показання свідка як доказ у господарському процесі.....	31
2.3. Експертиза як засіб доказування в господарському процесі.....	38
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	54

ВСТУП

Актуальність теми. Статтею 55 Конституції України визначено, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом [1]. Згідно з статтею 2 Господарсько-процесуального кодексу України (далі – ГПК України) завданням господарського судочинства є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, та розгляд інших справ, віднесених до юрисдикції господарського суду, з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави [4].

У справедливому, належному та правильному вирішенні господарського спору провідне місце посідають докази, їх якість та процесуальний порядок отримання. Адже без належного підтвердження всіх обставин справи особа не може повною мірою використати надані державою юрисдикційні гарантії захисту прав, свобод та інтересів осіб у разі їх порушення, невизнання або оспорювання.

ГПК України наприкінці 2017 року зазнав істотних змін. Не в останню чергу ці зміни стосуються інституту доказів у господарському процесі. Так, у чинній редакції ГПК України передбачено появу нових видів доказів у господарському процесі, таких як електронні докази та показання свідків, закріплено можливість проведення судової експертизи на замовлення учасника справи та залучення до участі у справі експерта з правових питань тощо.

Проблематикою визначення сутності дефініції «судові докази», їх класифікацією та дослідженням особливостей окремих видів доказів, у тому числі обґрунтуванням необхідності оновлення процесуального законодавства в частині правового врегулювання можливості подання електронних доказів займалися такі вчені, як: В. Бабенко, О. Квіта, С. Лунін, Т. Степанова, О. Чорний та інші.

Водночас враховуючи, що інститут свідка в господарському процесі було запроваджено нещодавно, ця тема ще не знайшла свого широкого висвітлення у наукових працях. Проте останнім часом з'явилися окремі публікації, присвячені такому новому виду доказів у господарському процесі як показання свідків. Так, позитивні аспекти і ризики від запровадження нового виду доказів у

господарському процесі аналізували такі правники-науковці як А. Авраїмов, В. Бахуринський, О. Духовна, А. Маноїленко, О. Роїк, Т. Стефанів тощо.

Мета дослідження. Автор випускної кваліфікаційної роботи ставив за мету на основі аналізу наукових статей і публікацій, положень нової редакції ГПК України прийти до висновків теоретичного характеру та розробити рекомендації щодо вдосконалення чинного законодавства України у сфері правового регулювання інституту доказів в господарському процесі.

Для досягнення поставленої мети потрібно виконати такі **завдання**:

- дослідити поняття судових доказів та їх місце в процесі розгляду господарських спорів;
- встановити особливості класифікації доказів у господарському процесі;
- встановити проблематику правового регулювання інституту електронних доказів у господарському процесі;
- визначити особливості показань свідка як доказу у господарському процесі;
- дослідити значення експертизи як засобу доказування в господарському процесі.

Об’єктом дослідження є правовідносини щодо порядку збирання, подання та дослідження доказів у господарському процесі.

Предметом дослідження є докази у господарському процесі.

Методами дослідження порівняльно-правовий, формально-логічний та інші методи. Зокрема, порівняльно-правовий метод застосовувався з метою вивчення попередньої та чинної редакції ГПК України в частині регулювання інституту доказів, проводився їх правовий аналіз та порівняння. Були виявлені недоліки, прогалини, суперечності та колізії у правовому регулюванні цього питання, які призводять до неоднозначного розуміння змісту норм закону та їх застосування на практиці як сторонами у господарській справі, так і судами.

Із застосуванням формально-логічного методу була опрацьована наукова література стосовно теми дослідження і аналізувалась судова практика з проблем, пов’язаних з поданням та дослідженням окремих видів доказів.

Наукова цінність роботи полягає у подальшій розробці доктринальних положень інституту доказів у господарському процесі. Зокрема, елементи наукової новизни містяться у пропозиції щодо більш змістовного визначення дефініції «докази» і його закріплення у частині першій статті 73 ГПК України.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в можливості використання напрацьованих рекомендацій і пропозицій в процесі подальшої трансформації господарського процесуального законодавства. Загалом дослідження, здійснені у цій роботі, можуть бути використані для подальших наукових досліджень з окресленої проблематики; розробки пропозицій для внесення змін до законодавства України щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання інституту доказів у господарському процесі. Крім того, результати дослідження можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць, при підготовці лекційних занять та спецкурсів у вищих навчальних закладах з дисципліни «Господарський процес».

Окремі положення випускної кваліфікаційної роботи викладено у статті «Показання свідка як доказ у господарському процесі», що опублікована у збірнику наукових статей «Правове забезпечення підприємницької діяльності». К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019 [53; с. 36 – 41].

Структура випускної кваліфікаційної роботи обумовлена метою і предметом дослідження та авторським підходом до розгляду обраної теми. Випускна кваліфікаційна робота складається із вступу, двох розділів, які включають в себе п'ять підрозділів, висновків та пропозицій, а також списку використаних джерел. Повний обсяг роботи становить 62 сторінок, із яких основна частина роботи займає 53 сторінки. Список використаних джерел складається з 70 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ПОНЯТТЯ ДОКАЗІВ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСІ

1.1. Поняття судових доказів та їх місце в процесі розгляду господарських спорів.

Від правильного розуміння поняття докази, від його змісту залежить правильність застосування цього інституту всіма учасниками судового процесу на всіх його стадіях, вирішення питання про належність, допустимість, достовірність і достатність доказів, а також процесуальний режим їх окремих видів. Тобто правильне розуміння природи доказу в господарському процесі – одна з необхідних умов з'ясування істини, а отже, і законності судового рішення, винесеного за результатами розгляду господарської справи.

Як справедливо зазначив С. Лунін, «немає доказів – не можна говорити про порушення права. Тому саме докази у судовій справі незалежно від юрисдикції суду – це основа будь-якого судового процесу, і вони мають ґрунтуватись виключно на принципах законності, належності, допустимості, а їх оцінка має вирішальне значення при розгляді правового спору» [54, с. 126].

За допомогою доказів обставини, які мають значення для справи, стають доведеними, що дозволяє визнати їх юридичними фактами, і навпаки, за допомогою доказів обставини можуть бути спростовані. Докази сприяють пізнанню, допомагають судді перейти від незнання до знання, встановлювати юридичні факти, які, будучи передбаченими в правовій нормі, здійснюють вплив на інтерпретацію накопиченого фактичного доказового матеріалу [50, с. 21].

Передусім варто розглянути законодавче визначення доказів.

Стаття 32 ГПК України у редакції, що діяла до 15 грудня 2017 року, визначає доказами будь-які фактичні дані, на підставі яких господарський суд у визначеному законом порядку встановлює наявність чи відсутність обставин, на яких ґрунтуються вимоги і заперечення сторін, а також інші обставини, які мають значення для правильного вирішення господарського спору [5].

Проте указане визначення не було досконалим, оскільки не враховувало той факт, що не тільки сторони виступають суб'єктами доказування. Так, треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, практично беруть таку ж участь у доказуванні, як і сторони. Це пов'язано з природою процесуального статусу вказаного суб'єкта господарських процесуальних правовідносин – третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, користується всіма правами і несе всі обов'язки позивача.

Треті особи, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, виступають на стороні позивача або відповідача. Для вказаного виду третіх осіб рішення з господарського спору має важливе значення, так як може вплинути на їх права або обов'язки щодо однієї з сторін. Тому третя особа, яка не заявляє самостійних вимог на предмет спору, практично бере участь у процесі доказування нарівні з такою стороною.

Представників сторін та третіх осіб також необхідно віднести до суб'єктів доказування, оскільки вони здійснюють від імені особи, яку вони представляють, її процесуальні права та обов'язки.

Крім того, стаття 41 ГПК України до учасників справи відносить також: заявника та боржника – при розгляді вимог у наказному провадженні; органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб; учасників третейського розгляду, а також осіб, які не брали участі у третейському розгляді, якщо третейський суд вирішив питання про їхні права та (або) обов'язки – у справах про оскарження рішення третейського суду та про видачу наказу на примусове виконання рішення третейського суду; боржника і кредитора – у справах про банкрутство.

Таким чином, більш досконалим є визначення, надане чинною редакцією статті 73 ГПК України, відповідно до якого доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи [4].

Аналогічне визначення міститься і в інших процесуальних законах. Цивільний процесуальний кодекс України (стаття 76) визначає, що доказами у цивільному процесі є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи [7]. Відповідно до частини першої статті 72 Кодексу адміністративного судочинства України доказами в адміністративному судочинстві є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи [2]. Таким чином, усі три процесуальні кодекси мають ідентичне визначення поняття «докази».

Незважаючи на однакове законодавче визначення судових доказів у цих процесуальних кодексах, розуміння цього поняття залишається предметом дискусій серед науковців.

Загальні положення теорії доведення та доказування, викладені в загальній теорії права, цивільному та кримінальному процесах, в однаковій мірі можуть бути застосовані і до господарського процесу, оскільки відображають принципові аспекти діяльності суду по встановленню обставин справи та дослідженню доказів, що є необхідною умовою для правильного, справедливого, розумного вирішення спору [51, с. 169].

Так, можна виділити три основні концепції розуміння поняття судових доказів:

- 1) докази – це тільки факти;
- 2) докази – це фактичні дані (у 2002 році дана концепція була видозмінена до відомостей про факти);
- 3) докази як поєднання фактичних даних (відомостей про факти) і засобів доказування.

Так, прихильники ототожнення доказів із фактами об'єктивної реальності під доказами розуміють тільки факти, а не відомості про них (фактичні дані) [60]. Автори такого підходу аналізують судові докази з точки зору відомих фактів, за

допомогою яких можливе встановлення невідомих фактів. Прихильники зазначеної концепції є Б. Белкін, А. Вишинський, П. Лупінська, І. Перлов, М. Чельцов [цитуються за 63; с. 3].

Проте вказане розуміння доказу не може бути підтримане. Факт – це явище об'єктивної соціальної дійсності. Факти існують незалежно від того, чи знають про них особи, що здійснюють судовий розгляд. Тому, якщо б у суді оперували лише фактами, тобто тим, що дійсно існує, не потребує доказування, не піддається сумніву, то не потрібно б було проводити судові слухання для встановлення істини. Проте факт стає доказом лише після того, як він донесений суду у вигляді певної усної чи письмової інформації, матеріальних об'єктів, відомостей чи даних. Тому визнання доказів як фактичних даних, тобто відомостей про факти, а не як самих фактів, є більш правильним.

Саме тому інші процесуалісти, такі як Т. Сахнова, Т. Цюра, розуміють під доказами фактичні дані. Водночас враховуючи, що «категорію «фактичні дані» навряд чи можна назвати цілком конкретною, скоріше за все це абстракція, яка потребує свого роз'яснення» [67; с.225].

У зв'язку з цим окремі науковці під фактичними даними розуміють не тільки факти, а й відомості про них, або лише відомості про факти. Зокрема, В. Молчанов зазначав, що інформація (відомості, повідомлення, дані) про факти є необхідною складовою доказу, оскільки відображає певну подію, дію в силу закону відображення як властивості матерії, згідно з яким властивості чи особливості одного відтворюються у властивостях чи особливостях іншого, а значить, може слугувати засобом отримання знань судом про пошукові обставини справи [56, с. 125].

Але існує й інша думка, відповідно до якої судові докази – єдине поняття, що становить взаємозв'язок фактичних даних, на підставі яких суд у передбаченому законом порядку встановлює обставини, що мають значення для обґрунтованості вимог і заперечень сторін, та засобів доказування, що містять ці фактичні дані. У провадженні у господарських справах учасники провадження оперують не самими фактами, а відомостями про них, тобто певною інформацією,

що має належну процесуальну форму, оскільки отримані відомості про факти без належного процесуального закріплення не є доказами.

Так, Т. Степанова стверджувала, що «єдність фактичних даних та їх джерела характеризує будь-який доказ, оскільки будь-який доказ припиняє бути таким, якщо позбавити його змісту (фактичних даних, що в ньому є), власне, і, фактичні дані, знання припиняють бути такими даними без їх матеріального носія» [63; с. 8].

В цілому підтримуючи вищевказаний підхід до розуміння доказу, не можна не зауважити, що він не враховує того, що у процесуальному законодавстві крім визначення доказу як будь-яких даних про факти (обставини) та джерел (засобів доказування), у який ці дані відображаються, передбачає також особливий порядок їх одержання, дослідження та оцінки. Порухення цього порядку, як слушно зазначав М. Штефан, знецінює докази, веде до втрати ними властивостей і значення доказів [70; с. 276].

Таким чином можна дійти висновку, що докази в господарському процесі характеризуються сукупною єдністю:

– змістом, яким виступають дані, що інформують про наявність чи відсутність обставин (фактів), що мають значення для правильного вирішення справи. При цьому, термін «дані» відповідно до Словника української мови [62] має значення відомостей, необхідних для ознайомлення з ким-, чим-небудь, для характеристики когось, чогось або для певних висновків, рішень;

– передбаченою законом процесуальною формою, в якій закладена така інформація, – засоби доказування;

– встановленим законом процесуальним порядком одержання, дослідження й оцінки змісту і процесуальної форми.

Таким чином, можна рекомендувати передбачити у Господарському процесуальному кодексі України таке визначення доказів: «докази – це відомості, які інформують про наявність чи відсутність обставин (фактів), що мають значення для правильного вирішення справи, виражені в передбаченій законом

процесуальній формі (засобах доказування), отримані, досліджені та оцінені у встановленому законом порядку».

Вказане визначення судового доказу дає змогу виділити такі його ознаки:

- 1) судові докази – це відомості про обставини (факти);
- 2) судові докази – це відомості, які підлягають встановленню для вирішення господарської справи;
- 3) судові докази – це відомості про факти, отримані з передбачених у законі засобів доказування;
- 4) судові докази – це відомості про факти, отримані, досліджені та оцінені в законному порядку.

Крім того, для того, щоб фактичні дані отримали процесуальний статус доказів, вони повинні також відповідати певним умовам. Ці умови мають назву властивостей доказів, а саме: належність; допустимість; достовірність; достатність.

Відповідно до статті 76 ГПК України належними є докази, на підставі яких можна встановити обставини, які входять в предмет доказування. Суд не бере до розгляду докази, які не стосуються предмета доказування.

Предметом доказування є обставини, які підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення.

При вирішенні судових спорів наведена стаття має важливе значення, оскільки дозволяє суду відмежовувати та брати до уваги саме ті докази, які мають безпосереднє відношення до предмета доказування, які були належним чином отримані та належним чином подані до суду від інших доказів, які не відповідають даним умовам.

Правило про належність доказів є обов'язковим для суб'єктів доказування. Належність доказів є мірою, що визначає залучення до процесу в конкретній справі належних доказів.

Визначення поняття допустимості доказів наводиться у статті 77 ГПК України, згідно з якою обставини, які відповідно до законодавства повинні бути

підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування. Докази, одержані з порушенням закону, судом не приймаються [4].

Пунктом 2.5 постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 26 листопада 2011 року №18 «Про деякі питання практики застосування Господарського процесуального кодексу України судами першої інстанції» визначено, що вирішуючи питання щодо доказів, господарські суди повинні враховувати інститут допустимості засобів доказування, згідно з яким обставини справи, що відповідно до законодавства повинні бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватись іншими засобами доказування[24].

Цікавою з точки зору співвідношення належності та допустимості доказів у господарському процесі є постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 11 липня 2018 року в справі № 904/8549/17 [28], в якій висловлена правова позиція, що незасвідчені або неправильно засвідчені копії документів можуть бути належними, проте недопустимими доказами у справі, що є підставою для скасування судового рішення.

Так, Верховний Суд дійшов висновку, що хоча ксерокопії документів, не засвідчені належним чином, надані Прокурором в обґрунтування позовних вимог, і можна вважати належними доказами, проте вони не можуть бути допустимими. В свою чергу не встановлення судами попередніх інстанцій фактичних обставин справи на підставі допустимих доказів унеможлиблює перевірку судом касаційної інстанції правильності застосування судом першої та апеляційної інстанції норм матеріального права.

Новелою чинної редакції ГПК України також є доповнення належних і допустимих доказів достовірними та достатніми.

За змістом статті 78 ГПК України достовірними є докази, на підставі яких можна встановити дійсні обставини справи. Такі обставини повинні характеризуватися законністю, правовими підставами відображення обставин, які входять в предмет доказування.

Згідно зі статтею 79 ГПК України достатніми є докази, які у своїй сукупності дають змогу дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, які входять до предмета доказування.

Відтак достатність доказів означає, що їх кількість та вагомість дозволять зробити вірогідний висновок про існування факту, на підтвердження якого вони зібрані. Так, одиничний побічний доказ завжди є недостатнім для правильного і законного вирішення справи, оскільки дозволяє зробити лише припущення, а не вірогідний висновок про існування або відсутність факту. Недостатніми будуть докази, які суперечать один одному, а також ті, вірогідність яких сумнівна. Докази, одержані з порушенням закону, як зазначалося вище, судом не приймаються, а отже, не мають юридичної сили.

Отже, достатність доказів обумовлює можливість здійснення на підставі даної їх сукупності достовірного висновку і прийняття відповідного рішення[66, с. 48]

Питання про достатність доказів для встановлення обставин, що мають значення для справи, суд вирішує відповідно до свого внутрішнього переконання.

Відтак, достатність доказів – це не кількісний, а якісний показник. Це оціночна характеристика: достатньо доказів тоді, коли суд може вирішити цю справу. Ця мета насамперед досягається в тому випадку, якщо досліджені докази, що підтверджують або спростовують обставини предмета доказування.

Отже, будучи суб'єктивною оціночною категорією, достатність доказів встановлюється і оцінюється судом (суддею) на основі матеріалів судової справи шляхом особистого внутрішнього переконання.

Таким чином, аналіз різних теоретичних підходів до визначення поняття «судовий доказ» дає підстави для висновку, що докази в господарському процесі – це відомості, які інформують про наявність чи відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для правильного вирішення справи, виражені в передбаченій законом процесуальній формі (засобах доказування), отримані, досліджені та оцінені у встановленому законом порядку.

1.2. Особливості класифікації доказів у господарському процесі

Класифікація доказів у господарському процесі має суттєве значення, оскільки «допомагає правильно організувати та здійснити процес їх збирання, дослідження, оцінки і використання в доказуванні, визначити місце кожного з них в системі доказів у справі» [63, с. 9].

Є. Харитонов, вказуючи на практичне значення кваліфікації судових доказів, сформулював ряд питань, які вирішує така кваліфікація у цивільному процесі [68], які цілком можна застосувати й до господарського процесу, оскільки класифікація доказів у господарському процесі також дає можливість визначити:

- 1) чи є дані предмети та відомості доказами господарського спору та якою мірою визначається їх належність до конкретної господарської справи;
- 2) яку роль виконує даний доказ з огляду на підтвердження наявності чи відсутності певних обставин (фактів);
- 3) з якого джерела походить доказ, який стосується певної господарської справи;
- 4) яким чином доказ відтворений зовні та у вигляді чого він представлений;
- 5) чи дотримано вимоги процесуального закону щодо форми та способу його отримання тощо.

Одна з основних класифікацій доказів наведена в ГПК України (частина друга статті 73), відповідно до якої дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи встановлюються такими засобами: письмовими доказами; речовими доказами; електронними доказами; висновками експертів; показаннями свідків [4].

Водночас поряд з наведеним поділом у науковій літературі висловлена велика кількість поглядів і підходів до класифікації судових доказів, різниця між якими полягає у виборі ознаки, за якою проводиться така класифікація.

Найбільш поширеною є класифікація судових доказів за такими ознаками:

- за характером зв'язку даних, що складають зміст доказу, з обставинами (фактами), які підлягають доказуванню;
- за способом формування відомостей про обставини (факти);

– за джерелом формування доказів.

Так, за першою ознакою докази поділяють на прямі та непрямі.

Прямими доказами називаються такі, в яких зміст має однозначний зв'язок з фактом (обставиною), що доводиться. Таким чином, на підставі прямого доказу можна зробити лише один висновок: про наявність або відсутність конкретного факту. Як приклад, товарно-транспортна накладна з відповідною відміткою є прямим доказом, що підтверджує факт перевезення вантажу.

Непрямі (або, як їх ще називають, опосередковані, побічні) докази мають з фактом, який підлягає доказуванню, багатозначний зв'язок, що дозволяє суду зробити не один, а декілька ймовірних висновків про такий факт.

На підставі одного непрямого доказу неможливо отримати достовірні висновки про факти, що доводяться, тому практика виробила такі правила їх застосування:

- щоб на підставі непрямих доказів зробити достовірний висновок, потрібно їх мати не один, а декілька;
- не повинна викликати сумнівів достовірність кожного з них;
- їх сукупність повинна представляти певну систему, що дає підставу зробити один єдино можливий висновок про факт, що доводиться [64, с. 13].

Як зазначає Т. Степанова, практичне значення поділу доказів на прямі та непрямі полягає в тому, що:

- різниця між цими доказами враховується судом при їх отриманні. Непрямі докази повинні бути в такому обсязі, щоб була можливість виключення всіх припущень, що витікають з них, крім одного;

– наявність прямих доказів не виключає можливості спростування їх змісту. Тому вимога всебічності дослідження всіх обставин справи повинна здійснюватися судом і у разі наявності прямих доказів;

- природа прямих і непрямих доказів впливає на зміст судового доказування: використання непрямих доказів подовжує шлях доказування, вводить для суду додаткові проміжні рівні на шляху до розв'язання основних питань справи [63, с. 13].

За способом (процесом) формування докази підрозділяються на первинні та похідні.

Первинними називають докази, які безпосередньо формуються під впливом подій (досліджуваних фактів), тобто це першоджерела, які вбирають у себе фактичні обставини і фіксуються на певному носіїв інформації (наприклад, оригінал письмового доказу).

Похідними називають докази, які відтворюють зміст іншого доказу, тобто несуть у собі інформацію, що зафіксована в них не внаслідок самих обставин, а завдяки перенесенню даних з іншого джерела. При цьому, фактична обставина впливає на джерело доказу (свідомість людини, предмет) і конкретним чином відбивається в ньому або на джерело доказу має вплив не сам факт, який цікавить суд, а його відображення, інформація про нього, яку несе інше джерело (наприклад, зміст документа доводиться до суду шляхом пояснень свідка). Як правило, похідні докази використовуються для перевірки первинних доказів.

За джерелом формування докази класифікуються на особисті і речові, залежно від того, хто є джерелом доказів – людина чи матеріальний об'єкт. Якщо має місце предмет матеріального світу, діючи на який отримують відображення явища дійсності, то такий предмет буде джерелом речового доказу.

Якщо ж явище відображається у свідомості людини, впливаючи на її органи відчуття, то джерелом відомостей завжди буде людина незалежно від того, яким чином вони будуть нею зафіксовані. При цьому, як вірно зауважила Т. Степанова, особисті докази завжди мають відбиток особистості, яка сприймала події, а потім відтворювала їх в суді, що безумовно варто враховувати при оцінці доказів.

Крім цього, вказаний науковець у своїй публікації зазначає про можливість виділення третього підвиду доказів – змішаних, до яких можна віднести висновок експерта (експерт вивчає спочатку речові докази, надані в його розпорядження, перетворює отримані з цього джерела докази і самостійно стає джерелом нового доказу – висновку експерта) [64, с. 13].

В. Бабенко запропоновано також поділ доказів в господарському процесі на:

– матеріальні – тобто такі докази, які стосуються безпосередньо суті спору. Ними можуть бути різноманітні договори, акти, протоколи, розрахункові документи тощо, тобто всі ті документи, які підтверджують наявність чи відсутність обставини, на які посилаються сторони як на підставу своїх вимог і заперечень;

– процесуальні – докази, які стосуються підтвердження виникнення певних процесуальних дій в господарському процесі. Наприклад, такими доказами можуть виступати відповідні ухвали і накази суду, клопотання і заяви сторін та інших учасників процесу, висновки експертів тощо. Тобто це такі докази, які безпосередньо пов'язані із процесом розгляду справи в господарському суді [47, с. 14].

Також в окремих наукових працях зустрічається поділ доказів залежно від мети доказування на основні і протилежні (контрдокази) [52]. Так, до основних доказів відносять ті, які містять інформацію про певні обставини, що підлягають доказуванню. В свою чергу протилежні докази – це докази, які спростовують основний доказ. Зрозуміло, що у разі наявності в господарській справі основного і протилежного доказу йде мова про те, що один з таких доказів є неправдивим, а тому обставина (фактичні дані), що встановлюється судом, підлягає підтвердженню іншими доказами. Водночас якщо такі додаткові докази відсутні, а основний і протилежний доказ є переконливими, може йти мова про недоведеність такої обставини (фактичних даних).

Також вбачається доцільною класифікація доказів за такою ознакою, як суб'єкт визначення доказової сили: на докази, доказова сила яких визначається судом, та докази, доказова сила яких визначається законом.

Якщо говорити про другу категорію доказів, то до них відносяться:

– докази, які містять інформацію про обставини, визнані учасниками справи;

– докази, що містять інформацію про загальновідомі факти;

– рішення суду в господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили, у яких встановлено певну обставину, що підлягає

доведенню, якщо у таких справах брали участь ті самі особи або особа, стосовно якої встановлено певну обставину, якщо інше не встановлено законом;

– вирок суду в кримінальному провадженні, ухвала про закриття кримінального провадження і звільнення особи від кримінальної відповідальності або постанова суду у справі про адміністративне правопорушення, які набрали законної сили, що є обов'язковими для господарського суду, що розглядає справу про правові наслідки дій чи бездіяльності особи, стосовно якої ухвалений вирок, ухвала або постанова суду, в питанні, чи мали місце ці дії (бездіяльність) та чи вчинені вони цією особою;

– докази, які містять інформацію про факти, стосовно яких існує так звана законна презумпція.

При цьому варто враховувати, що ГПК України встановлено певні вимоги для того, щоб обставини, підтверджені наведеними доказами, мали преюдиційний характер.

Так, відповідні обставини мають бути безпосередньо досліджені та встановлені судом та відображені в мотивувальній частині судового акта, про що, зокрема, вказується у постанові Верховного Суду від 12 липня 2018 року в справі № 927/976/17, у якій зазначено, що «лише згадувані, але такі, що не одержали оцінку суду, обставини не можуть розглядатися як встановлені судом і не набувають властивості преюдиціальності. Тобто преюдиціальні факти слід відрізняти від оцінки іншим судом певних обставин» [27].

За змістом частин першої, другої статті 75 ГПК України обставини, які визнаються учасниками справи, не підлягають доказуванню, якщо суд не має обґрунтованого сумніву щодо достовірності цих обставин або добровільності їх визнання. Також передбачено можливість відмови від визнання обставин, яка приймається судом, якщо сторона, яка відмовляється, доведе, що вона визнала ці обставини внаслідок помилки, що має істотне значення, обману, насильства, погрози чи тяжкої обставини, або що обставини визнано у результаті зловмисної домовленості її представника з іншою стороною. У разі прийняття судом відмови сторони від визнання обставин вони доводяться в загальному порядку.

Загальновідомі факти звільняються від доказування у випадку, коли вони відомі широкому колу осіб, учасникам процесу, а тому їх вірність очевидна і не потребує встановлення. Такими фактами можуть бути війна, землетрус, посуха тощо.

Слід вказати, що чинна редакція ГПК України не містить спеціальних положень щодо фактів, стосовно яких існує так звана законна презумпція (встановлені законом факти). Проте це не виключає наявності таких фактів (наприклад, презумпція правомірності правочину відповідно до статті 204 ЦК України [6]).

При цьому, виходячи з природи законних презумпцій, можна зробити висновок, що правило щодо можливості спростувати такі презумпції в загальному порядку, як це було передбачено у попередній редакції ГПК України, продовжує діяти.

Насамкінець варто зазначити, що докази у господарському процесі можуть бути класифіковані ще за безліччю підстав.

Водночас класифікуючи докази, потрібно мати на увазі, що класифікаційні групи не ізольовані одна від одної. Будь-який доказ може бути класифікований з різних підстав і бути одночасно, наприклад, особистим, первинним і прямим тощо. Крім того, один і той самий доказ за певних обставин може змінити приналежність до певної групи доказів у межах однієї кваліфікації (зокрема, доказ, який містить інформацію про обставини, визнані учасниками справи, після відмови сторони від визнання).

Класифікація доказів має значення як для теорії, так і для практики. Кожна класифікаційна група доказів володіє якими-небудь тільки їй притаманними властивостями. Ці властивості обумовлюють загальні для всіх явищ, що входять до такої групи, особливості збирання, перевірки та оцінки доказів. Тому віднесення доказів до певної класифікаційної групи дозволяє зрозуміти його природу з урахуванням характеристики, властивої всій групі, правильно оцінити і використовувати цей доказ.

РОЗДІЛ 2

ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ ВИДІВ ДОКАЗІВ У ГОСПОДАРЬСЬКОМУ ПРОЦЕСІ

2.1. Інститут електронних доказів у господарському процесі

Судова реформа 2017 року донесла до України багато модних нововведень, зокрема, появу у господарському процесі інституту електронних доказів.

Саме поняття «електронні докази» з'явилося у 70-х роках ХХ століття від початку появи так званих машинних документів. У світовій практиці існує термін *data message* – «повідомлення даних», яке відповідно до статті 2 Типового закону про електронну торгівлю від 1997 року, рекомендованого Генеральною асамблеєю ООН, визначається як інформація, що підготовлена, відправлена, отримана або збережена за допомогою електронних, оптичних або аналогічних засобів, включаючи електронний обмін даними, електронну пошту, телеграф або факс[17].

До 2017 року законодавство оперувало категорією «електронний документ», яка у правовому полі України з'явилася ще у 2003 році з прийняттям Законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» [10] та «Про електронний цифровий підпис» [11] (на сьогодні втратив чинність).

Правовою підставою використання електронних доказів у господарському процесі став п. 2.5 Постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 26 грудня 2011 року № 18 «Про деякі питання практики застосування Господарського процесуального кодексу України судами першої інстанції», в якому зазначено, що будь-які подані учасниками процесу докази (зокрема, й стосовно інформації у мережі Інтернет) підлягають оцінці судом на предмет належності та допустимості [24].

Проте відсутність чіткого визначення поняття електронний доказ та його закріплення у процесуальному законі на практиці створювало труднощі у використанні такого виду доказів для доведення сторонами своєї позиції у суді.

Науково-технічна революція останніх десятиліть зумовила перехід більшості галузей економіки та виробництва до електронних засобів і техніки.

Для покращення продуктивності та прискорення робочого процесу суб'єкти господарювання освоїли електронний документообіг у своїй діяльності.

Законодавством України також було закріплено можливість використання засобів листування в господарській діяльності. Зокрема, у статті 207 ЦК України зазначено, що правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо воля сторін виражена за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку [6]. В свою чергу, у статті 181 Господарського кодексу України допускається укладення господарських договорів у спрощений спосіб, тобто шляхом обміну листами, факсограмами, телеграмами, телефонограмами тощо [3].

У 2015 році було прийнято Закон України «Про електронну комерцію», відповідно до якого електронна комерція – відносини, спрямовані на отримання прибутку, що виникають під час вчинення правочинів щодо набуття, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків, здійснені дистанційно з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем, внаслідок чого в учасників таких відносин виникають права та обов'язки майнового характеру.

Вказаним Законом також закріплено визначення терміну «електронний договір», до якого віднесено домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків та оформлена в електронній формі[13].

Про необхідність закріплення у законодавстві України інституту електронних доказів вказувалося у рекомендаціях щодо України, закріплених у Звіті, підготовленому Офісом Програми з кіберзлочинності на основі експертної підтримки незалежних експертів Ради Європи, від 3 листопада 2016 року № 2016/DGI/JP/3608. Зокрема, п. 9 згаданого Звіту закріплює, що наявність конкретних критеріїв щодо визначення електронних доказів може й не бути абсолютною необхідністю, проте є дуже цінною з таких міркувань:

1) запровадження такої дефініції значно спростило би процес розробки конкретних процесуальних заходів. Це особливо важливо, оскільки інші правила процесуального законодавства, пов'язані з доказами, не відповідають концепції

електронних доказів, адже всі наявні процесуальні заходи покладаються на доказ як на фізичний або матеріальний об'єкт;

2) запровадження поняття «електронні докази» збільшить правову чіткість і передбачуваність закону [59].

Про необхідність оновлення процесуального законодавства в частині правового врегулювання можливості подання електронних доказів також зазначали науковці та практики. Зокрема, О.О. Присяжнюк вказував: «Немає сумнівів, що нормативне регулювання у сфері електронних доказів вже давно не відповідає соціальним реаліям, навіть більше – невиправдано гальмує їхній розвиток. Чинна редакція Господарського процесуального кодексу не враховує повною мірою досягнень науки і техніки. Ідеться, насамперед, про інформацію, почерпнуту з Інтернету, і листування електронною поштою, що не сприймаються господарськими судами України як докази у справі» [58, с. 14].

Нарешті законодавець «дозрів» до врегулювання вказаного питання, виклавши ГПК України у новій редакції, в якій передбачив, що електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, яка містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних й інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет) [4].

Таке визначення електронних доказів є досить прогресивним, оскільки містить широкий перелік видів таких доказів і джерел інформації. Разом з тим, цей перелік не є вичерпним, що є правильним внаслідок стрімкого технічного прогресу, що призводить до появи нових видів електронних доказів та джерел інформації, на яких вони можуть зберігатися.

Водночас аналіз наведених у ГПК України видів електронних доказів дає можливість їх поділити на окремі групи. Так, за внутрішнім змістовним наповненням та форматом існування у цифровому вигляді електронні докази можна поділити на аудіозаписи, відеозаписи, фотографії та власне текстові електронні документи.

При цьому можливі різноманітні поєднання цих видів. Тобто текстовий файл може містити окрім тексту ще й цифрові фотографії тощо.

Найбільш поширеним видом електронних доказів є текстові електронні документи.

У документознавстві документ визначається як: 1) поєднання (комбінація) носія та інформації, яка записана на ньому й може використовуватись у разі необхідності; 2) записана інформація, незалежно від її форми або носія, яка створюється організацією або певною особою [57, с.112].

В свою чергу законодавство України визначає поняття «документ» у Законах України «Про інформацію» [9], «Про бібліотеки і бібліотечну справу» [8], «Про обов'язковий примірник документів» [10] та у ДСТУ 2732: 2004 «Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять» [22].

Дефініції поняття терміна «документ» у перших трьох вказаних нормативних актах є тотожними і визначають його як матеріальну форму одержання, зберігання, використання і поширення інформації, натомість у державному стандарті цей термін визначається саме як інформація, яка міститься у такій матеріальній формі (матеріальному носії).

В свою чергу електронний документ відповідно до Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» є документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа [10].

Специфіка збереження інформації у електронному документі саме у цифровій (електронній) формі обумовлює наявність у такого документа як внутрішньої, так і зовнішньої структури. Так, внутрішня структура електронного документа – це структура змістовної частини документа, а зовнішня – це

структура середовища, в якому існує електронний документ (носії інформації, формат файла тощо).

Особливістю саме текстового документу порівняно із іншими видами електронних документів, до яких ГПК відносить також графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи, є текстовий спосіб введення інформації. При цьому, текстовими можна вважати будь-які відомості про факти та обставини справи, що вводяться в електронно-обчислювальну машину у вигляді знаків чи символів (здебільшого, текст).

Довгий час виникали труднощі щодо віднесення фотографії до певного виду доказів. Так, пряма вказівка на фотографію, як на можливий доказ у господарському процесі з'явилась у ГПК України лише після викладення його наприкінці 2017 року в новій редакції.

Однак українські судді в цьому питанні виявилися значно прогресивніші, ніж законодавці, і переважно приймали не тільки самі фотографії, але й носії інформації з фото- (і навіть відео-) файлами, як речові докази.

Так, наприклад, у постанові Харківського апеляційного господарського суду в справі № 922/3544/16 колегія суддів вказала таке: «...відповідно до ст.37 ГПК України, речовими доказами є предмети, що своїми властивостями свідчать про обставини, які мають значення для правильного вирішення спору. Враховуючи, що властивістю фотографії є відображення об'єктів навколишнього світу, а наявність або відсутність певного об'єкта відображається на фотознімку, його може надати учасник процесу як доказ» [42].

У чинній редакції ГПК України фотографію як електронний документ віднесено саме до електронних засобів доказування.

Разом з тим, щодо фотографій, оригінали яких, можливо, є тільки в паперовій формі, – для них, найімовірніше, нічого не зміниться. І суди, як і раніше, прийматимуть їх як речові докази.

Як самостійний вид електронних доказів можна виділити інформацію, отриману з глобальних інформаційних систем (мережі Інтернет). Прикладом є залучення суддями інформації з Інтернет-сайтів до матеріалів справи, інформації,

розміщеної на офіційних веб-сторінках органів державної влади тощо. Необхідність виділення цього виду електронних доказів у самостійний вид виникає через такі його особливості:

1) динамічний характер. Динамічний характер даного виду електронного доказу зумовлює необхідність фіксації наявної у ньому доказової інформації.

Так, суд за заявою учасника справи чи з власної ініціативи може оглянути веб-сайт (сторінку), інші місця збереження даних в мережі Інтернет з метою встановлення та фіксування їх змісту. У разі необхідності для проведення такого огляду суд може залучити спеціаліста (ч.7 ст. 82 ГПК України)[4].

2) як правило, носій цифрової інформації, що зберігає доказову цифрову інформацію, дуже віддалений від місця здійснення судочинства, тому подати сам носій інформації до суду неможливо, тому єдиним способом дослідження інформації залишається мережа Інтернет.

Аналізуючи наукову літературу та законодавство, можна виокремити такі ознаки електронних доказів, що відмежовують їх від інших видів доказів:

– нематеріальний вигляд. Електронний доказ – це двійковий комп'ютерний код, який створений за допомогою комп'ютерних засобів та існує на технічних носіях. Сутність цієї ознаки відрізняє електронний доказ від письмових та речових доказів, які існують лише у матеріальній формі та нерозривно із нею пов'язані;

– наявність технічного носія інформації. Суть цієї ознаки електронного доказу полягає у нерозривному зв'язку електронної інформації та фізичного носія, на якому така інформація записана;

– можливість існування оригіналу електронного доказу в кількох місцях одночасно. Наприклад, якщо електронний документ надсилається кільком адресатам або зберігається на кількох електронних носіях інформації, кожний з електронних примірників вважається оригіналом електронного документа[10];

– можливість, без втрати характеристик, копіювання на різні пристрої;

– для відтворення необхідно використовувати відповідні технічні засоби.

Не дивлячись на визначення у ГПК України дефініції «електронні докази», залишається відкритим питання, що саме вважати оригіналом електронного доказу, а що його електронною копією. Як наслідок, в судовій практиці виникають питання щодо оцінки зазначених доказів.

Крім того, учасник справи, який подає копію електронного доказу, повинен зазначити про наявність у нього або іншої особи оригіналу електронного доказу. Більш того, якщо подано копію (паперову копію) електронного доказу, суд за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи може витребувати у відповідної особи оригінал електронного доказу. Якщо оригінал електронного доказу не поданий, а учасник справи або суд ставить під сумнів відповідність поданої копії (паперової копії) оригіналу, такий доказ не береться судом до уваги [4].

Так, Господарський суд у місті Києві справі № 910/14015/18 звернув увагу, що позивачем було подано паперові копії електронних доказів (фотографії) без зазначення про наявність у нього або іншої особи оригіналу електронного доказу [43]. Така, нібито би, дрібниця стала підставою для того, щоб суд не прийняв до уваги такі докази, оскільки не було дотримано порядку подачі електронних доказів, визначеного ГПК України.

Правовий аналіз положень статті 96 ГПК України свідчить, що оригінал електронного доказу – це первинна інформація в електронній (цифровій) формі, яка містить дані про обставини, що мають значення для справи, та яка є основою для відтворення і копіювання.

Проте варто враховувати, що у деяких випадках електронний документ не може бути застосовано як оригінал (ст. 8 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг»). Це стосується: 1) свідоцтва про право на спадщину; 2) документа, який відповідно до законодавства може бути створений лише в одному оригінальному примірнику, крім випадків існування централізованого сховища оригіналів електронних документів; 3) в інших випадках, передбачених законом [10].

У статті 6 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» передбачається можливість застосування електронного підпису для ідентифікації автора документа, однак ця вимога не є обов'язковою.

Водночас колізія виникає, якщо проаналізувати статтю 7 цього Закону, де зазначається, що оригіналом електронного документа є електронний примірник документа з обов'язковими реквізитами, у тому числі з електронним підписом автора або підписом, прирівняним до власноручного в розумінні Закону України «Про електронні довірчі послуги».

Звідси буквально тлумачення положень закону приводить до висновку, що електронні документи, які не посвідчені електронним цифровим підписом, можуть вважатись електронними документами, однак не будуть вважатись оригіналами таких документів в розумінні цього Закону, що є очевидно суперечливим. Незрозумілість виникає також після аналізу частини другої статті 6 згаданого Закону, згідно з якою саме накладанням електронного підпису завершується створення електронного документа.

Згідно з ГПК України, електронні докази можуть подаватись у трьох формах:

- 1) в оригіналі;
- 2) в електронній копії, засвідченій електронним цифровим підписом, прирівняним до власноручного відповідно до Закону України «Про електронний цифровий підпис». Враховуючи, що Закон України «Про електронний цифровий підпис» на сьогодні втратив чинність, зрозуміло, що положення ГПК України в цій частині потребує приведення у відповідність до сучасних реалій, а саме, посилання на Закон України «Про електронні довірчі послуги», яким регулюються правові та організаційні засади здійснення електронної ідентифікації;
- 3) в паперовій копії, посвідченій у порядку, передбаченому законом.

Як бачимо, щодо наявності електронного цифрового підпису на електронному доказі у законодавця є чітка позиція щодо його обов'язковості лише в тому разі, якщо електронний доказ подається в електронній копії.

Водночас варто зважати на неоднозначну позицію, що закріплена в профільному законі, щодо обов'язковості електронного цифрового підпису на оригіналі електронного документа, про що йшлося вище, а також на судову практику.

Так, 14.02.2019 р. Велика Палата Верховного Суду, переглядаючи справу № 9901/43/19, ухвалила, що саме електронний цифровий підпис є головним реквізитом такої форми подання електронного доказу. Відсутність такого реквізиту в електронному документі виключає підстави вважати його оригінальним, а отже, належним доказом у справі [26].

Водночас такий підхід викликає ґрунтовні питання в частині подання фотографій, звукозаписів та відеозаписів у якості електронних доказів до суду. В той час як посвідчення електронним цифровим підписом текстових документів не викликає труднощів, то із посвідченням фотографій чи зображень може виникнути проблема. Також виникає питання щодо можливості (зокрема технічної) посвідчення відео- та звукозаписів електронним підписом. Виходячи з положень технічної літератури, наразі ці питання є недослідженими, програмістами напрацьовуються різні підходи до створення єдиного алгоритму посвідчення цих доказів електронним цифровим підписом, однак на практиці виникають складнощі.

Також існує проблема невизначеності процедури засвідчення та посвідчення копій електронних доказів, зважаючи на специфіку окремих електронних доказів (зокрема, інформації з мережі Інтернет). Складність полягає в тому, що до моменту розгляду справи судом така інформація вже може бути видалена, що значно знижує шанси довести факт її наявності.

До того ж багато дискусій викликає питання щодо необхідності електронного цифрового підпису в разі подання до суду доказів електронного листування. Якщо раніше суди не вважали поштові повідомлення електронними доказами та не вимагали засвідчувати їх за допомогою електронного цифрового підпису, то згодом позиція судів з цього приводу дещо змінилася.

Згідно з Постановою Львівського апеляційного господарського суду від 10.09.2018 р. у справі № 914/2505/17, суд встановив, що роздруківка з електронної

скриньки не може вважатися належним доказом, оскільки неможливо ідентифікувати вміст електронного листа, незрозуміло, на яку електронну пошту було здійснено відправлення, а також неможливо визначити, чи був надісланий файл підписаним електронним цифровим підписом [36].

Однак у Постанові Верховного Суду від 27.11.2018 р. колегія суддів зробила протилежний висновок, зазначивши, що висновки судів щодо неналежності роздруківок електронного листування суперечать приписам ст. 8 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», оскільки сила електронного документа як доказу не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму та додатково не підтверджується показами свідків (учасників листування). Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду також зазначив, що вибіркова оцінка доказів, визнання доказів недопустимими виключно з посиланням на те, що вони є електронними документами та не підтвержені показами свідків, всупереч вимогам спеціального закону, який регулює електронні документообіг, що став елементом ділових звичаїв в Україні, є такою помилкою, яка порушує справедливість судового провадження та повинна мати наслідком скасування судових рішень [29].

Також ГПК України передбачає можливість подання паперових копій електронних доказів, засвідчених у встановленому законом порядку. Однак закону, який визначав би такий порядок, наразі немає.

Більше того, не зрозумілим видається те, чому законодавець використав термін «посвідчення» паперових копій, адже будь-які інші копії доказів за текстом кодексів підлягають «засвідченню». Якщо ж припустити, що таке формулювання використане без особливої мети та у цьому випадку має таке ж значення, як і «засвідчення», то ніби-то є підстави для застосування положень Національного стандарту України ДСТУ 4163-2003 «Вимоги до оформлення документів» [23], згідно з яким відмітка про засвідчення копії документа складається зі слів «Згідно з оригіналом», найменування посади, особистого

підпису особи, яка засвідчує копію, її ініціала(-ів) та прізвища і дати засвідчення копії.

Проте в статті 96 ГПК України зазначається, що письмова копія електронного доказу не є письмовим доказом. Відтак є сумнівним правильність використання для паперових копій електронних доказів порядку засвідчення, встановленого для копій письмових доказів.

Відповідно до чинного законодавства України, нотаріуси не мають повноважень щодо засвідчення електронних копій та посвідчення паперових копій електронних доказів. Водночас варто звернути уваги на положення частини другої статті 97 ГПК України, відповідно до якої, за клопотанням особи, яка надала суду оригінал електронного доказу на матеріальному носії, суд повертає такий матеріальний носій, на якому міститься оригінал доказу, цій особі після дослідження вказаного електронного доказу, якщо це можливо без шкоди для розгляду справи, або після набрання чинності судовим рішенням, а в матеріалах справи залишається засвідчена суддею копія електронного доказу або витяг з нього.

Таким чином, з аналізу положення вищевказаної статті, можна зробити висновок, що копії електронних доказів може засвідчувати безпосередньо суддя, але після дослідження оригіналу електронного доказу.

Таким чином, для того щоб повною мірою гарантувати право на подання до суду електронних доказів, у ГПК України варто визначити поняття оригіналу та електронної копії електронного доказу, регламентувати на законодавчому рівні порядок засвідчення електронних копій електронних доказів (у тому числі електронним цифровим підписом) та посвідчення паперових копій.

Окрім того, враховуючи, що нотаріуси відповідно до змін, внесених у 2018 році до Порядку здійснення нотаріальних дій нотаріусами, затвердженого Наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. №296/5 [18], наділено повноваженнями щодо засвідчення справжності кваліфікованого електронного підпису, вбачається цілком логічною думка щодо необхідності наділення саме нотаріусів повноваженнями щодо засвідчення також електронних копій та

посвідчення паперових копій електронних доказів, на що звертали увагу вітчизняні вчені О.С. Чорний, О.І. Антонюк, аналізуючи проблемні питання застосування електронних доказів у цивільному процесі [69]. До компетенції нотаріусів також варто віднести засвідчення змісту електронного документу (зокрема, що міститься на сайтах, інтернет-сторінках). Перевагами саме такого підходу до фіксації електронних доказів, що мають динамічний характер, є його оперативність у засвідчення змісту інформації, що міститься в електронному вигляді і може бути змінена або навіть знищена, а також можливість позбавити суд додаткового навантаження, залишивши за ним лише функцію оцінки доказів.

Необхідно зазначити, що процес впровадження інноваційних технологій не може мати виключно позитивний характер. Будь-яке реформування має свої наслідки і недоліки, породжує суперечності і нові питання, деякі з яких можливо сформулювати відразу, а інші можна буде виявити тільки в ході правозастосовної практики.

Проте, в будь-кому випадку, запровадження у ГПК такого нового виду доказів як електронний доказ безумовно є позитивним явищем, адже воно дало змогу уникнути певних проблемних питань, що раніше виникали у судовій практиці з огляду на нормативну неврегульованість використання таких джерел доказової інформації.

2.2. Показання свідка як доказ у господарському процесі

Останні зміни до господарського процесуального законодавства України, що набрали чинності 15 грудня 2017 року, ознаменувалися появою нового учасника судового процесу – свідка, яким може бути будь-яка дієздатна фізична особа, якій відомі будь-які обставини, що стосуються справи [4].

До вказаних змін раніше діючий ГПК України містив лише положення про участь у процесі посадових осіб та інших працівників підприємств, установ, організацій, державних та інших органів (ст. 30).

Так, у судовому процесі могли брати участь посадові особи та інші працівники підприємств, установ, організацій, державних та інших органів, коли їх викликано для надання пояснень із питань, що виникають під час розгляду

справи. Ці особи зобов'язані були з'явитися до господарського суду на його виклик, сповістити про відомі їм обставини та відомості у справі, подати на вимогу господарського суду пояснення в письмовій формі.

Нотаріально посвідчені письмові пояснення осіб, наведених вище, відносилися до письмових доказів. Такий вид доказів, судячи з судової практики, був доволі поширеним (Постанова Вищого господарського суду України від 14.07.2015 р. у справі № 924/1564/14 [33], Постанова Вищого господарського суду України від 01.07.2015 р. у справі № 909/581/13 [34], Постанова Рівненського апеляційного господарського суду від 02.04.2015 р. у справі № 924/1564/14 [41], Постанова Львівського апеляційного господарського суду від 31.03.2015 р. у справі № 914/2509/14 [35], Рішення Господарського суду Херсонської області від 01.12.2009 р. у справі № 2/127-09 [45]).

Проте інколи суд не приймав такі пояснення в якості доказів з посиланням на те, що розділом V «Докази» ГПК України не передбачено такого виду доказів як покази свідків (Постанова Київського апеляційного господарського суду від 05.11.2014 р. у справі № 910/11599/14) [37].

З появою свідка як нового повноцінного процесуального учасника в господарських судах у процесуальному законодавстві також було узаконене такий новий засіб доказування як показання свідка.

Згідно зі ст. 87 ГПК України показання свідка – це повідомлення про відомі йому обставини, які мають значення для справи. Показання свідок викладає письмово в заяві, в якій зазначає ім'я (прізвище, ім'я та по батькові), місце проживання (перебування) та місце роботи, поштовий індекс, реєстраційний номер облікової картки платника податків (за наявності) або серію та номер паспорта, номери засобів зв'язку та адреси електронної пошти (за наявності), обставини, про які йому відомо, джерела обізнаності щодо цих обставин, а також підтвердження про обізнаність зі змістом закону щодо кримінальної відповідальності за надання неправдивих показань та про готовність з'явитися до суду за його викликом для підтвердження своїх свідчень. Підпис свідка на заяві посвідчує нотаріус (стаття 88 ГПК України).

Сторони по справі, треті осіб і їх представники за їхньою згодою, зокрема за власною ініціативою, можуть бути допитані як свідки про відомі їм обставини, що мають значення для справи. У такому випадку не вимагається нотаріального посвідчення підпису сторін, третіх осіб, їх представників, які дали згоду на допит їх як свідків, на їх заяві.

Згідно зі ст. 91 ГПК України письмовими доказами є документи (крім електронних документів), які містять дані про обставини, що мають значення для правильного вирішення спору. У зв'язку з цим, враховуючи вимоги до письмової заяви свідка та порядку її подання до суду, можна дійти висновку, що вона за своєю суттю є письмовим доказом.

Така ситуація, потребує чіткого відокремлення у ГПК України письмових доказів і показання свідка, викладеного у письмовій заяві, як окремого виду доказу.

Як вірно зазначено О. Роїк, якщо заява свідка є письмовим доказом, то логічно припустити, що учасник справи у разі неможливості самостійно надати докази вправі подати клопотання про витребування доказів судом, що є абсурдним та суперечить ролі свідка як засобу доказування [61].

Виходячи з положень ч. 4 ст. 87 , ч. 2 ст. 88 ГПК України не можуть бути доказом показання свідка, котрий не може назвати джерела своєї обізнаності в певних обставинах, або слова, які ґрунтуються на повідомленнях інших осіб.

Така норма, на думку адвоката, керівника судової практики юридичної фірми GOLAW К. Манойленко, є закономірною та віддзеркалює превалювання письмових доказів над показаннями свідка. Аналізуючи цю новацію законодавства, вона зазначає, що залишається неврегульованим питання щодо того, як саме суд повинен установлювати достовірність названого свідком джерела. Адже останній може назвати будь-яке джерело, а механізму перевірки судом цієї інформації кодекс не встановив. Тож, підкреслює адвокат, залишається відкритим питання, як саме суд буде визначати: приймати свідчення як доказ чи ні [55, с. 12].

Також ч.2 ст.87 ГПК України суттєво звужено встановлення фактів на підставі показань свідків, а саме: не можуть встановлюватися обставини (факти), які відповідно до законодавства або звичаїв ділового обороту відображаються (обліковуються) у відповідних документах. Законом можуть бути визначені інші обставини, які не можуть встановлюватися на підставі показань свідків.

Таким чином, перед здійсненням дослідження і оцінки певного доказу, господарському суду під час судового провадження в першу чергу необхідно з'ясувати його допустимість. Показання свідків є допустимими доказами лише в тому разі, коли надані ними відомості про обставини відповідно до законодавства мають бути підтверджені саме таким способом та не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування. Окрім того, суд не бере до розгляду показань свідків, які не стосуються предмета доказування, тобто обставин, які підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення (згідно ст. 76 ГПК України), що свідчить про їх неналежність [48].

Безпосередня участь свідка у судовому засіданні не є обов'язковою. Водночас ГПК України (ст. 89) передбачає випадки виклику свідка до суду для допиту у судовому засіданні. Так, свідок викликається судом за власною ініціативою або за клопотанням учасника справи у разі, якщо обставини, викладені свідком у заяві, суперечать іншим доказам або викликають у суду сумнів щодо їх змісту, достовірності чи повноти.

Але в будь-якому випадку ГПК України встановлює обов'язковість надання нотаріально посвідченої заяви свідка до моменту вирішення питання про його виклик. Так, у постанові Київського апеляційного господарського суду 07.02.2018 у справі № 910/10597/17 за позовом ТОВ «АЛЬМАТЕРРА» до ТОВ «РІШБУР» про стягнення заборгованості за договором купівлі-продажу товарів колегія суду прийшла до висновку, що пояснення свідка повинні бути підтверджені відповідними письмовими доказами, самі лише посилення свідка на певні обставини судом не можуть бути прийняті як належний доказ, що підтверджує ті чи інші юридичні факти [38].

Тобто фактично в окресленій ситуації колегія суддів говорить про необхідні оформлення пояснень свідка відповідно до вимог ГПК (письмова нотаріальна заява свідка), адже інакше ці пояснення не може бути прийнято як належний та допустимий доказ по справі.

Відповідно до ч. 2 ст. 89 ГПК України суд має право зобов'язати учасника справи, який подав заяву свідка, забезпечити явку свідка до суду або його участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції. Якщо свідок без поважних причин не з'явився в судове засідання або не взяв участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції, суд не бере до уваги його показання.

На думку А. Авраїмова, саме цей факт нівелює можливі спроби зловживати затягуванням розгляду справи через неявку свідка, адже весь тягар щодо забезпечення явки свідка та ризик негативних наслідків неявки несе сторона, яка подала від нього заяву [46].

Разом з тим, О. Роїк допускає, що враховуючи суб'єктивне ставлення суду до поважності причини пропуску судового засідання, можна припустити, що заінтересовані сторони зловживатимуть правом допиту свідка в суді з метою затягування процесу [61].

Таким чином, новий ГПК України чітко визначає порядок надання свідком своїх показань у справі, що складається з двох взаємопов'язаних етапів: надання письмової заяви свідка та виклик свідка до суду.

При цьому звертає на себе увагу те, що на кожному з цих етапів вживаються заходи з метою запобігти наданню свідком неправдивих показань. Так, обов'язковою вимогою до змісту заяви свідка є зазначення у ній підтвердження свідка про обізнаність із змістом закону щодо кримінальної відповідальності за надання неправдивих показань. Водночас в ухвалі про виклик суд також попереджає свідка про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання.

У вказаному аспекті важливо нагадати про гарантоване ст. 63 Конституції України право особи на відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. Конституційна

норма знайшла своє відображення у ст. 68 ГПК України, якою передбачено, що свідок, який з'явився на вимогу суду, не має права відмовитися давати показання, крім показань щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, над якою встановлено опіку чи піклування, член сім'ї або близький родич цих осіб), які можуть тягнути юридичну відповідальність для нього або таких членів сім'ї чи близьких родичів.

Також ГПК України (ст. 67) встановлено перелік осіб, які не можуть бути допитані як свідки: 1) недієздатні фізичні особи, а також особи, які перебувають на обліку чи на лікуванні у психіатричному лікувальному закладі і не здатні через свої фізичні або психічні вади правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, або давати показання; 2) особи, які за законом зобов'язані зберігати в таємниці відомості, що були довірені їм у зв'язку з наданням професійної правничої допомоги або послуг посередництва (медіації) під час проведення позасудового врегулювання спору, – про такі відомості; 3) священнослужителі – про відомості, одержані ними на сповіді віруючих; 4) судді та присяжні – про обставини обговорення в нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення судового рішення, або про інформацію, що стала відома судді під час врегулювання спору за його участю; 5) інші особи, які не можуть бути допитані як свідки згідно із законом чи міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, без їхньої згоди.

Статтею 90 ГПК України передбачено письмове опитування учасників справи як свідків, що передбачає право учасника справи поставити в першій заяві по суті справи або у додатку до неї не більше десяти запитань іншому учаснику справи про обставини, що мають значення для справи.

Учасник справи, якому поставлено питання іншим учасником справи, зобов'язаний надати вичерпну відповідь окремо на кожне питання по суті. На запитання до учасника справи, який є юридичною особою, відповіді надає її керівник або інша посадова особа за його дорученням. Відповіді на запитання

подаються до суду учасником справи – фізичною особою, керівником або іншою посадовою особою юридичної особи у формі заяви свідка [4].

Учасник справи має право відмовитися від відповіді на запитання, зокрема, якщо воно не стосується обставин, що мають значення для справи. Учасник справи повинен повідомити про відмову іншого учасника та суд у строк для надання відповіді на запитання. Суд за клопотанням іншого учасника справи може визнати підстави для відмови відсутніми та зобов'язати учасника справи надати відповідь.

Як слушно зазначила Т. Стефанів, суддя Господарського суду Івано-Франківської області, зі вказаного положення ГПК України вбачається, що на свідка покладається обов'язок з'ясування того, чи мають значення для справи обставини, про які його запитує інший учасник [65].

Головна роль в оцінці обставин належить суду. Тому, погоджуючись із думкою Т. Стефанів, що доцільніше було б установити попереднє погодження судом питань, які ставить свідку учасник справи. Саме суддя повинен оцінювати необхідність допиту свідка, на якому наполягає сторона, і відхилити прохання, якщо для цього немає підстав.

Зокрема, надання оцінки необхідності допиту свідка та попереднє погодження судом запитань до нього вбачається можливим під час вирішення судом питання про прийняття позовної заяви до розгляду та відкриття провадження у справі шляхом відображення відповідної позиції суду в ухвалі, постановленій відповідно до частини другої статті 176 ГПК України.

Введення інституту показань свідків в господарському процесі України, є позитивною зміною, яка сприятиме прийняттю об'єктивних і справедливих судових рішень.

Законодавець збалансовано врегулював інститут свідків у новому Господарському процесуальному кодексі України. З одного боку, вводиться новий для господарського процесу засіб доказування, що має сприяти об'єктивному розгляду в судовому процесі всіх обставин справи. З іншого – встановлюються обмеження для особи свідка та його показань, які мають

забезпечити оперативність розгляду господарських справ та унеможливити зловживання учасниками судового процесу своїми правами.

Водночас окремі аспекти правового регулювання цього інституту, потребують додаткового унормування з метою чіткого відокремлення показань свідків, викладених у письмових поясненнях, від письмових доказів, визначення процедури встановлення достовірності показань свідка, у тому числі названого свідком джерела, погодження судом необхідності допиту учасника справи як свідка.

Безумовно практика застосування у господарському процесі такого засобу доказування, як показання свідків, виявить ще не одну практичну проблему, яка потребуватиме врегулювання на законодавчому рівні.

2.3. Експертиза як засіб доказування в господарському процесі

При розгляді судових справ у господарських судах часто виникає необхідність проведення експертного дослідження в процесі доказування позову однієї зі сторін господарського процесу. Специфіка цього виду доказів полягає в тому, що у ньому міститься підсумковий висновок аналітичної діяльності експерта, який одержується шляхом логічних умовиводів на підставі наявних спеціальних знань.

Процесуальний порядок проведення такого дослідження, одержання висновку та його оцінки визначений ГПК України.

Висновком експерта відповідно до статті 98 ГПК України є докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені у результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на питання, поставлені експертові, складений у порядку, визначеному законодавством [4].

Предметом висновку експерта може бути дослідження обставин, які входять до предмета доказування та встановлення яких потребує наявних у експерта спеціальних знань. Предметом висновку експерта не можуть бути питання права.

Як визначено у ст. 1 Закону України «Про судову експертизу», судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних

об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні суду[15].

Необхідність судової експертизи в господарському судочинстві зумовлена тим, що в процесі здійснення правосуддя суд стикається з необхідністю встановлення таких фактів (обставин), дані про які потребують спеціальних досліджень. Експертиза – це науковий, дослідницький шлях до висновків, які формулюються у висновку експерта, про фактичні обставини справи.

Сьогодні у господарському процесі в Україні найчастіше практикується призначення таких судових експертиз, як: експертиза документів про фінансово-кредитні операції та економічну діяльність суб'єктів господарювання, об'єктів інтелектуальної власності (промислові зразки, винаходи, корисні моделі, знаки для товарів і послуг, фірмові назви тощо), якості товарів та виконаних робіт (товарознавча, автотоварознавча, будівельно-технічна експертиза тощо).

Не зважаючи на те, що предметом висновку експерта не можуть бути питання права, новою редакцією ГПК України передбачено можливість залучення експерта з питань права. Рішення про допуск до участі в справі експерта з питань права та долучення його висновку до матеріалів справи ухвалюється судом.

Такий підхід відповідає міжнародній практиці і, в свою чергу, очікується, що залучення експертів з питань тлумачення іноземного права до українського судового процесу допоможе у трактуванні змісту норм міжнародного права та сприятиме досягненню єдиної точки зору щодо їх розуміння й узагальнення правозастосовної практики [49].

Стаття 70 ГПК передбачає, що як експерт з питань права може залучатись особа, яка має науковий ступінь та є визнаним фахівцем у галузі права.

Разом з тим, варто врахувати, що висновок експерта у галузі права не є доказом, має допоміжний (консультативний) характер і не є обов'язковим для суду. Суд може посилатися в рішенні на висновок експерта у галузі права як на джерело відомостей, які в ньому містяться, та має зробити самостійні висновки щодо відповідних питань [4].

ГПК України (ст. 108) передбачено, що учасники справи мають право подати до суду висновок експерта у галузі права щодо: 1) застосування аналогії закону, аналогії права; 2) змісту норм іноземного права згідно з їх офіційним або загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування, доктриною у відповідній іноземній державі.

Разом з тим, висновок експерта у галузі права не може містити оцінки доказів, вказівок про достовірність чи недостовірність того чи іншого доказу, про переваги одних доказів над іншими, про те, яке рішення має бути прийнято за результатами розгляду справи.

З наведеного положення ГПК України також вбачаються особливості призначення експертизи у галузі права в господарському процесі, оскільки саме учасники справи мають право подати до суду висновок експерта у галузі права.

Відповідне підтвердження вказаному знаходимо і в практиці Верховного Суду. Так, Верховний Суд у своїй постанові від 26 жовтня 2018 року в справі №910/9971/17 встановив, що: суд апеляційної інстанції, розглянувши клопотання Товариства про призначення судової наукової експертизи, постановив задовольнити клопотання Товариства про призначення експертизи у галузі права; Товариство не подавало клопотань про призначення наукової та/або будь-якої іншої судової експертизи у суді першої інстанції; висновок експерта у галузі права, який не є доказом у справі та не є обов'язковим для суду, може бути подано до суду виключно учасником справи; ГПК України суду не надано право призначати експертизу у галузі права про застосування аналогії закону чи аналогії права, оскільки саме учасники справи мають право подати до суду висновок експерта у галузі права.

Крім того, Верховний Суд у вказаному судовому рішенні вказав на те, що призначення судової експертизи у галузі права призвело до прийняття судом неправильного рішення (ухвали) про зупинення провадження у справі. У зв'язку з цим, суд касаційної інстанції наголосив на тому, що недотримання порядку призначення та проведення судової експертизи у цій справі мало наслідком невинуватене затягування судового процесу [30].

Отже, зі змісту вказаної постанови вбачається, що ГПК України не надано право суду призначати експертизу у галузі права. Водночас призначення експертизи у галузі права не може бути підставою зупинення провадження у справі, як це може відбуватися в разі призначення судової експертизи відповідно до статті 228 ГПК України.

Цікавим з точки зору предмета судової експертизи у господарському процесі є постанова Верховного Суду від 7 травня 2019 року в справі № 904/8832/17. У цій справі Верховний Суд встановив, що за ухвалою місцевого господарського суду на вирішення експерту було поставлено, зокрема, питання: який розмір втраченої вигоди (неотриманих доходів) зазнала позивачка внаслідок демонтажу належних їй рекламних конструкцій? А таке формулювання, за висновком Верховного Суду, є неприйнятним, адже на розгляд експерта ставляться питання, що потребують спеціальних знань. А ставити перед судовими експертами правові питання, вирішення яких чинним законодавством віднесено до компетенції суду, неприпустимо.

При цьому суд зазначає, що судова експертиза призначається лише у разі дійсної потреби у спеціальних знаннях для встановлення фактичних даних, що входять до предмета доказування, тобто у разі, коли висновок експерта не можуть замінити інші засоби доказування. Пред'явлення вимоги про відшкодування неотриманих доходів (упущеної вигоди) покладає на кредитора обов'язок довести, що ці доходи (вигода) не є абстрактними, а дійсно були б ним отримані [31].

Про необхідність призначення судової експертизи лише у разі дійсної потреби у спеціальних знаннях та лише після ґрунтовного вивчення обставин справи і доводів сторін щодо необхідності такого призначення вказував і Південно-Західний апеляційний господарський суд у своїй постанові від 26 листопада 2018 року в справі № 916/1094/18. Так суд апеляційної інстанції зазначив, що враховуючи вимоги закону, для вирішення питання про призначення експертизи та зупинення провадження у справі, суд зобов'язаний навести мотиви необхідності вчинення такої процесуальної дії з викладанням обставин, які входять до предмету доказування у справі та не можуть бути встановлені судом,

оскільки потребують спеціальних знань. Водночас очевидне безпідставне призначення судової експертизи є порушенням наведених приписів, що має наслідком порушення прав та охоронюваних законом інтересів учасників справи, у тому числі права на розгляд справи судом встановленим законом, у розумний строк. Суд першої інстанції в ухвалі про призначення експертизи не зазначив, у чому полягає потреба у спеціальних знаннях та не обґрунтував неможливість встановити такі фактичні дані з інших документів, а відтак і вирішити спір по суті. За таких обставин, виходячи з предмету та підстав заявленого позову, місцевим господарським судом не обґрунтовано дійсної потреби у спеціальних знаннях для встановлення фактичних даних, що входять до предмету доказування та які не можуть бути самостійно з'ясовані судом на підставі наявних матеріалів справи [40].

Також необхідно розмежовувати висновки експерта як окремий доказ у господарському процесі від різноманітних висновків і звітів спеціалістів та оцінювачів, а також аудиторських висновків.

Відмінність між ними полягає в тому, що висновок експерта в господарському процесі може бути наданий як на замовлення учасника справи, так і на підставі ухвали суду про призначення експертизи, а проведення експертизи може бути доручене, здебільшого тільки атестованим судовим експертам. При цьому існує процесуально визначений порядок призначення таких експертиз і постановки експертам питань, експерт попереджається судом про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок. Натомість висновки спеціалістів і звіти оцінювачів як правило замовляються самими сторонами, навіть до звернення до суду і в такому випадку, наприклад питання, поставлені заявником до спеціаліста не узгоджуються з судом і іншою стороною, спеціаліст не несе реальної відповідальності за правильність свого висновку.

При цьому, якщо інша сторона спору в подальшому судовому розгляді погоджується з висновками цього спеціаліста, то вони можуть бути прийняті судом, як доказ. Натомість, якщо такі висновки спеціаліста заперечуються, в

більшості випадків має бути призначена судом і проведена відповідна судова експертиза.

Призначення і проведення судової експертизи в господарському процесі має свої особливості.

Призначення експертизи обмежено наявністю сукупно таких умов: 1) для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо; 2) жодною стороною не наданий висновок експерта з цих самих питань або висновки експертів, надані сторонами, викликають обґрунтовані сумніви щодо їх правильності, або за клопотанням учасника справи, мотивованим неможливістю надати експертний висновок у строки, встановлені для подання доказів, з причин, визнаних судом поважними, зокрема через неможливість отримання необхідних для проведення експертизи матеріалів.

Необхідно зазначити, що Міністерство юстиції України на початку 2019 року оновив Інструкцію про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень. Відповідними змінами (наказ від 22 лютого 2019 року № 563/2) передбачено, що підставою для проведення експертизи у господарському судочинстві є ухвала суду про призначення експертизи або договір з експертом чи експертною установою, укладений на замовлення учасника справи [19].

Відповідно до останніх змін ГПК України експертиза може призначатися судом за власною ініціативою або за клопотанням учасника справи, і такі висновки експертів фактично мають однакову юридичну силу незалежно від суб'єкта їх ініціювання. Експерт, який склав висновок за зверненням учасника справи, має такі самі права та обов'язки, як і експерт, що здійснює експертизу на підставі ухвали суду.

При цьому ГПК містить застереження, що у такому висновку експерта зазначається, що він підготовлений для подання до суду та експерт обізнаний про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок. Водночас не передбачено, що відсутність такого застереження є підставою для неприйняття

його до розгляду. Згідно з ГПК такий висновок експерта не приймається до розгляду судом лише за наявності підстав для відводу експерта, який його підготував, за заявою учасника справи.

Відповідно до статті 69 ГПК України експертом може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування відповідних обставин справи[4].

Відповідно до Закону України «Про судову експертизу» судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань. Судовими експертами державних спеціалізованих установ можуть бути фахівці, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності. До проведення судових експертиз, крім тих, що проводяться виключно державними спеціалізованими установами, можуть залучатися також судові експерти, які не є працівниками цих установ, за умови, що вони мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України, атестовані та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності у порядку, передбаченому цим Законом [15].

Не може залучатися до проведення судової експертизи та виконання обов'язків судового експерта особа, визнана в установленому законом порядку недієдатною, а також та, яка має не зняту або не погашену судимість, або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення або дисциплінарне стягнення у вигляді позбавлення кваліфікації судового експерта (стаття 11 Закону України «Про судову експертизу»).

При призначенні експертизи судом експерт або експертна установа обирається сторонами за взаємною згодою, а якщо такої згоди не досягнуто у встановлений судом строк, експерта чи експертну установу визначає суд. З урахуванням обставин справи суд має право визначити експерта чи експертну

установу самостійно. У разі необхідності може бути призначено декілька експертів для підготовки одного висновку (комісійна або комплексна експертиза).

Так, комісійна експертиза проводиться не менш як двома експертами одного напрямку спеціальних знань. В свою чергу, комплексна експертиза передбачає залучення до проведення експертизи не менш як двох експертів з різних галузей знань або з різних напрямів у межах однієї галузі знань.

Призначений судом експерт може відмовитися від надання висновку, якщо надані на його запит матеріали недостатні для виконання покладених на нього обов'язків. Заява про відмову повинна бути вмотивованою.

Визначившись з вибором експерта чи експертної установи, суддя чи сторона процесу повинна сформулювати питання, що ставляться на вирішення експертизи.

Питання, з яких має бути проведена експертиза, що призначається судом, визначаються судом. Водночас учасники справи мають право запропонувати суду питання, роз'яснення яких, на їхню думку, потребує висновку експерта. У разі відхилення або зміни питань, запропонованих учасниками справи, суд зобов'язаний мотивувати таке відхилення або зміну.

Типові питання, що можуть бути винесені на судову експертизу наведені у Науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень[20].

Проте інколи справа, що призначена до розгляду, є складною, у зв'язку з чим виникає необхідність залучити призначеного вже експерта до формулювання питань. ГПК не забороняє такі дії, а їх застосування надає можливість позбавитися зайвих питань, виключити такі, що мають правовий характер, і, зрештою, скоротити терміни проведення експертизи. Консультації з експертом на одному етапі дають змогу правильно визначити кількість та спеціалізацію експертів, тобто вчасно прийняти рішення про призначення комісійної або комплексної експертизи.

Згідно зі статтею 102 ГПК України матеріали, необхідні для проведення експертизи, експерту надає суд, якщо експертиза призначена судом, або учасник

справи, якщо експертиза проводиться за його замовленням. При призначенні експертизи суд з урахуванням думки учасників справи визначає, які саме матеріали необхідні для проведення експертизи. Суд може також заслухати призначених судом експертів з цього питання. Копії матеріалів, що надаються експерту, можуть залишатися у матеріалах справи.

Експерт не має права з власної ініціативи збирати матеріали для проведення експертизи, розголошувати відомості, що стали йому відомі у зв'язку з проведенням експертизи, або повідомляти будь-кому, крім суду та учасника справи, на замовлення якого проводилася експертиза, про її результати. Призначений судом експерт не має права спілкуватися з учасниками судового процесу поза межами судового засідання [4].

На експерта покладається обов'язок збереження об'єкта експертизи. Якщо експертне дослідження пов'язане з повним або частковим знищенням об'єкта експертизи або зміною його властивостей: 1) призначений судом експерт має одержати на його проведення відповідний дозвіл суду, який оформляється ухвалою; 2) залучений учасником справи експерт має повідомити відповідного учасника справи про наслідки проведення експертного дослідження, передбачені цим Кодексом, та одержати у такого учасника письмовий дозвіл на його проведення.

Експертиза проводиться у судовому засіданні або поза межами суду, якщо це потрібно у зв'язку з характером досліджень, або якщо об'єкт досліджень неможливо доставити до суду, або якщо експертиза проводиться за замовленням учасника справи.

У результаті проведення експертом досліджень складається висновок експерта, який викладається у письмовій формі і приєднується до справи.

У висновку експерта повинно бути зазначено: коли, де, ким (прізвище, ім'я, по батькові, освіта, спеціальність, а також, за наявності, свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта, стаж експертної роботи, науковий ступінь, вчене звання, посада експерта), на якій підставі була проведена експертиза, хто був присутній при проведенні експертизи, питання, що були поставлені експертові,

які матеріали експерт використав. Інші вимоги до висновку експерта можуть бути встановлені законодавством.

У висновку експерта також зазначається, що він попереджений (обізнаний) про відповідальність за завідомо неправдивий висновок, а у випадку призначення експертизи судом, також про відповідальність за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків.

Якщо експерт під час підготовки висновку встановить обставини, що мають значення для справи, з приводу яких йому не були поставлені питання, він має право включити до висновку свої міркування про ці обставини.

При проведенні комісійної експертизи якщо за результатами проведених досліджень думки експертів збігаються, вони підписують єдиний висновок. Експерт, не згодний з висновком іншого експерта (експертів), надає окремий висновок з усіх питань або з питань, які викликали розбіжності.

Так само під час проведення комплексної експертизи за результатами проведених досліджень, узагальнення та оцінки отриманих результатів експертами складається та підписується єдиний висновок, в якому формулюється загальний висновок щодо поставленого на вирішення експертизи питання (питань). У разі виникнення розбіжностей між експертами висновки оформлюються окремо.

Статтею 104 ГПК України передбачено, що висновок експерта для суду не має заздалегідь встановленої сили і оцінюється судом разом з іншими доказами за правилами встановленими статтею 86 цього Кодексу. Відхилення судом висновку експерта повинно бути мотивоване в судовому рішенні.

Згідно з пунктом 18 постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 23.03.2012 р. №4 «Про деякі питання практики призначення судової експертизи» в разі необхідності господарський суд може зобов'язати судового експерта з'явитися в судове засідання на виклик суду, дати додаткові роз'яснення щодо поданого ним висновку, поставити йому усні питання, а також зобов'язати його відповісти на усні питання сторін у справі [25].

Якщо висновок експерта є неповним або неясним, за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи суд може призначити додаткову експертизу, яка доручається тому самому або іншому експерту (експертам).

Згідно з ч. 2 ст. 107 ГПК України за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи суд може призначити повторну експертизу, доручивши її проведення іншим експертам.

Повторна судова експертиза призначається якщо висновок експерта визнано необґрунтованим чи таким, що суперечить іншим матеріалам справи, або коли він викликає сумнів у його правильності, або за наявності істотного порушення норм, які регламентують порядок призначення і проведення експертизи. Повторну судову експертизу може бути призначено також, якщо є розходження у висновках кількох експертів і їх неможливо усунути шляхом одержання додаткових пояснень експертів у судовому засіданні.

Пунктом 15.2. постанови Пленуму Вищого господарського суду України № 4 від 23.03.2012 року «Про деякі питання практики призначення судової експертизи» визначено, що повторною визнається судова експертиза, у проведенні якої експерт досліджує ті ж самі об'єкти і вирішує ті ж самі питання, які досліджувалися і вирішувалися у первинній судовій експертизі. Нові об'єкти на дослідження повторної судової експертизи подаватися не можуть, так само як не можуть ставитися на її вирішення питання, які не розглядалися попередньою експертизою [25].

Необхідно зазначити, що ГПК України в редакції, яка діяла до 15 грудня 2017 року, не містив чіткого механізму оскарження ухвал про призначення судових експертиз у господарських справах через відсутність закріплення прямої норми у статті 106 ГПК України. Нова редакція ГПК України закріпила право на оскарження окремо від рішень місцевого господарського суду ухвал про призначення експертизи. Таким чином, учасники справи, які мають бажання розглядати справу без проведення експертизи, можуть оскаржити ухвалу про призначення судової експертизи або ухвалу про зупинення провадження у справі у зв'язку з призначенням такої експертизи.

Новим для української правової системи є інститут рецензування висновків судових експертів, порядок здійснення якого затверджений наказом Міністерства юстиції України від 25.05.2015 № 775/5 [21].

Даний інститут застосовується в судовій практиці сторонами процесу з метою переконання суду у необхідності відхилення висновку експерта, який є доказом у справі.

Означені рецензії подаються учасниками провадження, по суті, з метою спростування висновку судової експертизи, тобто є у якості процесуальних контраргументів з метою нівелювання протилежної правової позиції.

Водночас відношення судів до таких рецензій є доволі неоднозначним.

Так, Київський апеляційний господарський суд у своєму рішенні по справі № 12/165 зазначив, що як зазначено у наданому заявником листі Міністерства юстиції України, надана рецензія носить лише консультативно-роз'яснювальний характер і не є висновком експерта, який передбачається процесуальним законодавством, а тому не може спростовувати висновок експерта [39].

Крім того, судовий експерт є учасником процесу, який несе кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивого висновку й інші види юридичної відповідальності, має відповідні права та обов'язки, встановлені процесуальним законодавством та Законом України «Про судову експертизу».

Особа, що складає рецензії за власною ініціативою або на замовлення сторін судового процесу (позивач, відповідач, представники позивача чи відповідача, треті особи) не несе жодної відповідальності за свої міркування з приводу оцінки висновку експерта, його правильності й обґрунтованості.

Господарський суд м. Києва у рішенні по справі № 21/553-20/413 звернув увагу на необхідність критичного ставлення до рецензій, оскільки, надаючи відповідні рецензії, рецензенти не мали у своєму розпорядженні матеріалів справи, не досліджували вказаних матеріалів, не попереджалися судом про будь-яку відповідальність за надання неправдивих рецензій [44].

Безумовно рецензія – не аналог висновку повторної чи додаткової експертизи, в ній не оцінюються докази. Експерт, що надає рецензію, оцінює

методи і повноту дослідження, логіку висновку, якість ілюстрацій. Таким чином, рецензію на висновок експерта не можна розглядати як окремий вид доказів. Натомість рецензія на висновок судової експертизи може бути подана заінтересованим учасникам провадження як доказ на свою користь, наприклад відповідно до ст. 14, 80 ГПК України.

Ще одним інструментом «оскарження» стороною у справі висновку експерта є зауваження до такого висновку, які висловлюють сторони у процесуальних документах в ході судового розгляду.

Зокрема, в одній із справ (Постанова Верховного Суду від 8 травня 2018 року в справі № 916/259/16) суд зауважив, що з мотивувальної частини постанови суду апеляційної інстанції не вбачається наведення судом правової оцінки висновку судово-почеркознавчої експертизи, а також зауважень відповідача щодо висновку судового експерта. Тобто суд апеляційної інстанції належним чином не обґрунтував прийняття ним до уваги одних доказів та відхилення інших [32].

Судова експертиза та складений за її результатами висновок подекуди стає центральним аргументом при вирішенні судами господарських спорів. В свою чергу, звернення суду до такого процесуального інституту та наступне зупинення розгляду справи зумовлює збільшення строків розгляду та вирішень господарських спорів, що тягне за собою значні часові та фінансові втрати учасників справи.

Водночас можливість оскарження судового рішення про призначення судової експертизи, а також результатів вже проведеної судової експертизи з метою виправлення добросовісних помилок експерта чи скасування завідомо неправдивого висновку є гарантією забезпечення права особи на незалежний суд та змагальний судовий процес.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Здійснивши дослідження правового регулювання інституту доказів у господарському процесі на підставі викладеного у випускній кваліфікаційній роботі матеріалу можна зробити такі висновки:

1. За результатами аналізу різних теоретичних підходів до визначення поняття «судовий доказ» встановлено, що дефініція «докази» в господарському процесі характеризується сукупною єдністю її змісту, процесуальної форми та встановленого законом процесуального порядку одержання, дослідження й оцінки.

2. Докази у господарському процесі крім основної класифікації, викладеної у ч. 2 ст. 73 ГПК України (письмові, речові і електронні докази; висновки експертів; показання свідків), можуть бути диференційовані за такими підставами (ознаками): за характером зв'язку змісту доказів з обставинами (прямі і непрямі докази); за процесом формування відомостей про факти (первинні і похідні докази); за джерелом доказів (особисті та речові докази); за характером обставин, на підтвердження наявності чи відсутності яких спрямовані докази (матеріальні, процесуальні докази); залежно від мети доказування (основні і протилежні (контрдокази)).

Також запропоновано власну класифікацію доказів в господарському процесі за такою ознакою, як суб'єкт визначення доказової сили, на докази, доказова сила яких визначається судом, та докази, доказова сила яких визначається законом. Разом з тим, докази у господарському процесі можуть бути класифіковані ще за безліччю підстав.

Класифікація доказів у господарському процесі має як теоретичне, так і практичне значення, оскільки дає змогу правильно використовувати, подавати та оцінювати докази з метою встановлення істини в господарській справі, зрозуміти специфіку окремих видів доказів та визначити місце кожного з них у системі доказів.

3. Не дивлячись на визначення у ГПК України дефініції «електронні докази», залишається відкритим питання, що саме вважати оригіналом

електронного доказу, а що його електронною копією, а також процедура засвідчення (посвідчення) електронних і паперових копій електронних доказів.

4. Введення інституту показань свідків в господарському процесі України, в цілому є позитивною зміною, яка сприятиме прийняттю об'єктивних і справедливих судових рішень. Водночас визначальним все ж таки повинно бути використання показань свідка як субсидіарного джерела доказів, що, з одного боку, надає можливість використовувати показання свідка у разі недостатності інших засобів доказування, а з другого – не брати їх до уваги як докази за умови наявності інших, належних доказів для підтвердження тих чи інших обставин, що мають значення для справи.

5. Експертиза в господарському процесі відіграє дуже важливу роль, як один із основних засобів доказування, оскільки в процесі здійснення правосуддя дуже часто виникає необхідність встановлення обставин (фактів), дані про які потребують спеціальних досліджень та знань. Водночас висновок експерта не є остаточним та обов'язковим, а досліджується судом поряд з іншими доказами у справі.

З метою удосконалення правового регулювання інституту доказів у господарському процесі пропонується внести наступні зміни та доповнення до деяких законодавчих актів України, а саме:

– у ч. 1 ст. 73 ГПК України пропонується таке визначення поняття «докази»: «Доказами є відомості, які інформують про наявність чи відсутність обставин (фактів), що мають значення для правильного вирішення справи, виражені в передбаченій законом процесуальній формі (засобах доказування) та отримані, досліджені та оцінені у встановленому законом порядку»;

– з метою гарантування права на подання до суду електронних доказів у ГПК України варто дати визначення поняття оригіналу та електронної копії електронного доказу.

Крім того, у зв'язку із втратою чинності Закону України «Про цифровий підпис» перше речення ч. 2 ст. 96 ГПК варто викласти в такій редакції: «Електронні докази подаються в оригіналі або в електронній копії, засвідченій

електронним підписом, прирівняним до власноручного підпису відповідно до Закону України «Про електронні довірчі послуги».

Також з метою визначення на законодавчому рівні додаткового механізму фіксації змісту електронного доказу, що має динамічний характер, порядку засвідчення електронних копій (крім визначеного ГПК України засвідчення такої копії електронним підписом) та посвідчення паперових копій електронних доказів необхідно внести зміни до Закону України «Про нотаріат», доповнивши ч.1 ст. 34 вказаного Закону п. 10-1, відповідно до якого передбачити право нотаріусів вчиняти дії щодо фіксації змісту електронного документа, засвідчення електронних копій та посвідчення паперових копій електронних доказів, а також до Порядку здійснення нотаріальних дій нотаріусами, затвердженого Наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. №296/5, визначивши відповідний механізм вчинення таких дій. Саме такий підхід вважаємо найбільш доцільним, оскільки крім переваг, про які зазначено в основній частині роботи, саме при такому правовому регулюванні зміст електронних документів (встановлення ідентичності оригіналу їх копії) буде посвідчувати незалежний учасник господарсько-правових відносин (нотаріус), наділений спеціальною компетенцією забезпечувати достовірність юридичних фактів;

- положення ГПК України також потребують вдосконалення в частині:
 - чіткого відокремлення показань свідків, викладених у письмових поясненнях, від письмових доказів;
 - визначення процедури встановлення достовірності показань свідка, у тому числі названого свідком джерела;
 - погодження судом необхідності допиту учасника справи як свідка, зокрема, шляхом вирішення цього питання під час постановлення ухвали про прийняття заяви до розгляду та відкриття провадження відповідно до ст. 176 ГПК України.

Зазначені пропозиції щодо правового регулювання інституту доказів у господарському процесі можуть бути імплементовані до законодавства України, а також можуть використовуватись у правозастосовній діяльності під час вирішення господарських спорів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України.* URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

2. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон від 6 липня 2005 року (в редакції Закону від 03.10.2017 № 2147-VIII). *Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

3. Господарський кодекс України: Закон від 16 січня 2003 року № 436-IV. *Верховний Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

4. Господарський процесуальний кодекс України: Закон від 6 листопада 1991 року № 1798-XII (в редакції Закону від 03.10.2017 № 2147-VIII). *Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/print>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

5. Господарський процесуальний кодекс України: Закон від 6 листопада 1991 року № 1798-XII (редакція станом на 3 серпня 2017 року). *Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/ed20170803>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

6. Цивільний кодекс України: Закон від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n1173>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

7. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18 березня 2004 року № 1618-IV (в редакції Закону від 3 жовтня 2017 року № 2147-VIII). *Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

8. Про бібліотеки і бібліотечну справу: Закон 27 січня 1995 року № 32/95-ВР. *Верховна Рада України.* URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/32/95-%D0%B2%D1%80>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

9. Про інформацію: Закон від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

10. Про електронний документ і електронний документообіг: Закон від 22 травня 2003 року № 851-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

11. Про електронний цифровий підпис: Закон від 22 травня 2003 року № 852-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/852-15>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

12. Про електронні довірчі послуги: Закон від 5 жовтня 2017 року № 2155-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

13. Про електронну комерцію: Закон від 3 вересня 2015 року № 675-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

14. Про нотаріат: Закон від 2 вересня 1993 року № 3425-XII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#o684>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

15. Про судову експертизу: Закон від 25 лютого 1994 року № 4038-XII. *Верховний Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

16. Про обов'язковий примірник документів: Закон від 9 квітня 1999 року № 595-XIV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-14>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

17. Типовий закон про електронну торгівлю Комісії Організації Об'єднаних Націй з права міжнародної торгівлі від 16 грудня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_321. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

18. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: наказ Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 296/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

19. Про затвердження Змін до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 22 лютого 2019 року № 563/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0187-19>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

20. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: затверджено Наказом Міністерства юстиції України 8 жовтня 1998 року № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26 грудня 2012 року № 1950/5). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#n17>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

21. Про затвердження Порядку проведення рецензування висновків судових експертів та висновків експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 25 травня 2015 року № 775/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0605-15>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

22. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять: ДСТУ 2732: 2004. URL: <https://ru.calameo.com/read/001800980e932cdf991d4>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

23. Національний стандарт України ДСТУ 4163-2003 «Вимоги до оформлювання документів» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0055609-03>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

24. Про деякі питання практики застосування Господарського процесуального кодексу України судами першої інстанції: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 26 грудня 2011 року № 18 – URL: <http://www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0018600-11/page>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

25. Про деякі питання практики призначення судової експертизи: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 23 березня 2012 року № 4.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004600-12>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

26. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 14 лютого 2019 року в справі № 9901/43/19 (П/9901/43/19): *Єдиний реєстр судових рішень*. – URL: <http://reustr.court.gov.ua/Review/79883385>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

27. Постанова Верховного Суду від 12 червня 2018 року у справі № 927/976/17. *Єдиний реєстр судових рішень*. – URL: <http://www.reustr.court.gov.ua/Review/74670250>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

28. Постанова Верховного Суду від 11 липня 2018 року в справі № 904/8549/17: *Єдиний реєстр судових рішень*. – URL: reustr.court.gov.ua/Review/75368697. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

29. Постанова Верховного Суду від 27 листопада 2018 року в справі № 914/2505/17: *Єдиний реєстр судових рішень*. – URL: <http://reustr.court.gov.ua/Review/78450568>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

30. Постанова Верховного Суду від 26 жовтня 2018 року в справі № 910/9971/17 *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reustr.court.gov.ua/Review/77593547>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

31. Постанова Верховного Суду від 7 травня 2019 року в справі № 904/8832/17: *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://reustr.court.gov.ua/Review/81616930>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

32. Постанова Верховного Суду від 8 травня 2018 року в справі № 916/259/16: *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://reustr.court.gov.ua/Review/73938478>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

33. Постанова Вищого господарського суду України від 14 липня 2015 року в справі № 924/1564/14: *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://reustr.court.gov.ua/Review/47170295>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

34. Постанова Вищого господарського суду України від 1 липня 2015 року в справі № 909/581/13: *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://reustr.court.gov.ua/Review/46059833>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

35. Постанова Львівського апеляційного господарського суду від 31 березня 2015 року в справі № 914/2509/14: *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://reustr.court.gov.ua/Review/43504676>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

36. Постанова Львівського апеляційного адміністративного суду від 10 вересня 2017 року в справі № 914/2505/17: *Єдиний реєстр судових рішень*. – URL: <http://reustr.court.gov.ua/Review/76542389>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

37. Постанова Київського апеляційного господарського суду від 5 листопада 2014 року в справі № 910/11599/14: *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://reustr.court.gov.ua/Review/41278682>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

38. Постанова Київського апеляційного господарського суду 7 лютого 2018 року в справі № 910/10597/17: *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://reustr.court.gov.ua/Review/72177819>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

39. Постанова Київського апеляційного господарського суду від 22 листопада 2010 року в справі № 12/165: *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://reustr.court.gov.ua/Review/12386598>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

40. Постанова Південно-Західного апеляційного господарського суду від 26 листопада 2018 року в справі № 916/1094/18: *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: https://pep.org.ua/media/documents/court-decision_UKRINTERINVEST_Kolomoisky_2019_.pdf. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

41. Постанова Рівненського апеляційного господарського суду від 2 квітня 2015 року в справі № 924/1564/14: *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://reustr.court.gov.ua/Review/43444868>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

42. Постанова Харківського апеляційного адміністративного суду від 6 квітня 2017 року в справі № 922/3544/16: *Єдиний реєстр судових рішень*. – URL: <http://reustr.court.gov.ua/Review/65913699>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

43. Рішення Господарського суду міста Києва від 28 січня 2019 року в справі № 910/14015/18: *Єдиний реєстр судових рішень*. – URL: <http://reustr.court.gov.ua/Review/79717723>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

44. Рішення Господарського суду міста Києва від 5 жовтня 2011 року в справі № 21/553-20/413: *Єдиний реєстр судовий рішень*. URL: <http://reustr.court.gov.ua/Review/18766237>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

45. Рішення Господарського суду Херсонської області від 1 грудня 2009 року в справі № 2/127-09: *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://reustr.court.gov.ua/Review/6909106>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

46. Авраїмов А. Ті, хто бачив. *Закон і Бізнес*. 2018. URL: https://zib.com.ua/ua/print/131658_zgidno_z_gpk_pokazannya_svidkiv_lishe_yakscho_nemaє_inshih_d.html. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

47. Бабенко В.В. Доказування в господарському процесі/В. Бабенко. автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, Київ, 2007, –20 с.

48. Бахуринський В.С. Правовий статус свідків у господарському процесі. Протокол. 2017. URL: https://protocol.ua/ua/pravoviy_status_svidkiv_u_gospodarskomu_protsesi/. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

49. Бегуш Н.Ф. Висновок експерта за новими процесуальними кодексами України у господарському та цивільному процесі. URL: <https://ics.gov.ua/expert/useful/publications/408128/>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

50. Дрогозюк К. Понятійний апарат доказування в цивільному процесі України та Франції/ К. Дрогозюк// *Цивільне право*. 2016, № 1. С. 18–23.

51. Квіта О.Т. Доказ в господарському процесі: поняття та предмет/ О. Квіта/ *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2015/ Серія ПРАВО, Випуск 33, Том 1. С. 169–172.

52. Косик В.В. Докази в справах про адміністративні правопорушення та в адміністративному судочинстві: деякі проблеми реалізації. *Право і безпека*. 2012 № 5 (47). URL: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/

cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Pib_2012_5_20 Дата звернення 1 вересня 2019 року.

53. Ларін М.Д. Показання свідка як доказ у господарському процесі. *Правове забезпечення підприємницької діяльності*: зб наук. ст. студ./відп. ред. О.О. Бакалінська, О.М. Гончаренко, Ю.В. Тищенко. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун.-т, 2019. ч.1. С. 36–41.

54. Лунін С.В. Поняття принципу змагальності у судовому процесі/ С. Лунін. *Право України*. 2010, № 3. С. 126-132.

55. Манойленко К. І все те бачив, і все знаю. *Закон&Бізнес*. Випуск № 45 (1343). 25.11 – 01.12.2017 р. 12 с.

56. Молчанов В.В. Основы теории доказательств в гражданском процессуальном праве: Учебн. пособие. М.: Зерцало-М, 2012. 360 с.

57. Палеха Ю. І. Загальне документознавство : навч. посіб. : 2-ге вид., допов. і переробл. / Ю. І. Палеха, Н. О. Леміш. К. : Ліра-К, 2009. 114 с.

58. Присяжнюк О.О. Електронні докази у господарському процесі: проблеми формалізації/ О.О.Присяжнюк, О.П. Євсєєв. *Проблеми законності*: акад. зб. Наук. Пр. Харків, 2011. Вип. 117. С. 13–23.

59. Про чинне законодавство і проекти законів, що доповнюють різні питання, пов'язані з кіберзлочинністю та електронними доказами, та вносять зміни до них: Звіт щодо України від 3 листопада 2016 року № 2016/DGI/JP/3608//. Підготовлено Офісом Програми з кіберзлочинності на основі експертної підтримки незалежних експертів Ради Європи пана Маркко Куннапу і пана Марка Юріча. URL: <https://rm.coe.int/16806f3743>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

60. Резніченко В.О. Дослідження поняття «докази» в справах про адміністративні правопорушення, підвідомчих органам національної поліції. *Наукові записки. Серія: право*. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/nauk_zapiski/pravo/5_2018/72-76.pdf. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

61. Роїк О. Показання свідка як доказ у господарському процесі. *Юрист&Закон*. 2017. URL: https://www.asterslaw.com/ua/press_center/

publications/participation_of_witnesses_in_commercial_litigation_in_ukraine. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

62. Словник української мови/ URL: <http://sum.in.ua>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

63. Степанова Т.В. Доказування та докази в господарському процесі України/ Т. Степанова, автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, НАН України. Інститут економіко-правових досліджень. Донецьк, 2002. 19 с.

64. Степанова Т.В. Особливості класифікації доказів у господарському процесі/ Т. Степанова. *Господарський процес*, 2001, № 11. С. 13–14.

65. Стефанів Т. У чому полягають переваги та ризики запровадження інституту свідка в господарському процесі. *Закон і Бізнес*. 2017. URL: http://zib.com.ua/ua/128683v_chomu_polyagayut_perevagi_ta_riziki_zaprovadzhennya_instytutu_svidka_v_gospodarskomu_protsesi.html. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

66. Теорія доказів: підручник для слухачів магістратури юридичних вузів/ Антонов К.В., Сачко О.В., Тертишник В.М., Уваров В.Г./ За заг. ред. д.ю.н, професора В.М. Тертишника. К.: Алерта, 2015. 293 с.

67. Тимченко Г. Основні поняття доказового права України: проблеми законодавчого закріплення/Г.Тимченко. *Право України*, 2010, № 12 . С. 220 –227.

68. Харитонов Є.О. Цивільний процес України/ URL: <https://westudents.com.ua/knigi/484-tsivlniy-protses-ukrani-haritonov-o.html>. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

69. Чорний О. С., Антонюк О. І. Електронні докази в цивільному процесі: проблеми застосування на практиці. URL: jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/download/5468/5495. Дата звернення 1 вересня 2019 року.

70. Штефан М. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс: підруч. для студ. Юрид. Спец. Вищ. Навч. Закл. М.Й. Штефан. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. 624 с.